

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СУМЩИНІ У 20-30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена політичним репресіям комуністичного режиму на території сучасної Сумської області у 20-30-х роках ХХ ст. Автором висвітлюються основні складові репресивної політики, акцентується увага на основних категоріях інтелігенції, що найбільше постраждали внаслідок репресій.

Ставлення більшовиків до інтелігенції потребує всебічного вивчення. Захопивши владу і взявши курс на цілковитий переворот суспільного життя відповідно до комуністичних догм, більшовики намагалися усунути будь-який опір. Небезпеку для комуністичного режиму становила не лише збройна боротьба, що розгорнулася наприкінці 10-х - початку 20-х років ХХ ст. і основу якої становило селянство, але й інтелігенція як найосвіченіший прошарок суспільства. Усі, хто не погоджувався з більшовицьким політичним курсом, на майбутнє права не мали. Відтак, на них чекали знищення, репресії, депортації, переслідування, замовчування. З перших років більшовицького панування на усіх, хто мав сміливість мислити самостійно, чекав конфлікт з режимом. Попри те, що репресій за часів існування комуністичної влади зазнали різні суспільні прошарки, національні групи, особливе місце у цьому процесі посідає переслідування інтелігенції. Відповідно до більшовицької ідеології, існували два непримиренних суспільних класи - пролетарі та буржуазія. Інтелігенція відносилася до останньої. Фактично, до буржуазії зараховували усіх працівників розумової праці, які не належали до комуністичної партії. Але з розгортанням масових політичних репресій у 30-х роках навіть наявність партійного квитка не гарантувала особистої безпеки.

Від самого початку утвердження влади більшовиків інтелігенція перебувала під постійної підозрою. Протягом періоду з березня 1918 до лютого 1919 р. у Росії, де керували більшовики, померло сім дійсних членів Російської академії наук. За деякими даними протягом перших трьох років більшовицької влади в результаті репресій, еміграції чисельність діячів науки, культури, мистецтва колишньої Російської імперії скоротилася на 17 тисяч [2, с.7]. Висланих за кордон науковців попередили, що самовільне повернення загрожує вищою мірою покарання. Для цього до Кримінального кодексу були внесені відповідні норми [2, с.8, 11]. В Україні, яку теж захопили більшовики, було здійснено низку акцій, спрямованих проти інтелігенції. Наприклад, вже з початку 20-х років політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомосвіти УСРР здійснити чистку кадрів вищих навчальних закладів, звільнити *“політично ворожий і антирадянський елемент”* [21, с.245].

Здійснюючи подібні заходи, більшовики керувалися не лише комуністичними настановами, але й реалізовували превентивні заходи щодо унеможливлення масового опору населення. У 1919-1921 рр. влада більшовиків на Сумщині була нестабільною. Повстанський рух залучав різні суспільні верстви, в тому числі й інтелігенцію. Нерідко ватажками й ідеологами повстанських загонів ставали колишні вчителі. Так, поблизу Недригайлова у 1921 р. оперував загін кількістю до 150 чоловік під проводом колишнього вчителя Буховського [12]. Вчительство, яке долучається до повстанців, стає потенційним ідейним натхненником селянського повстанського руху. Вчителі були не просто представниками українського села, але й сільською інтелігенцією, тобто свідомою частиною селянства. Здобувши освіту за часів

Російської імперії, але походючи з українського середовища і в ньому існуючи, сільське вчительство залишалося носієм небезпечних для більшовизму думок, що поєднували в собі ідеї традиціоналізму і національного самоусвідомлення. Це більшовицькі лідери добре розуміли. Характеризуючи причини і характер селянського повстанського руху у 20-х роках, радянський дослідник Б.Козельський у праці *“Шляхом зрадництва і авантюри”* (1927 р.) констатував, що селянство утворило велику кількість партизанських загонів і висунуло людей, які стали на чолі цих загонів. Партизанщина сильно вкорінилася в повсякденному житті села. Мало не кожна волость і село набули бойового гарту й мали озброєні загоны чи осередки. Селянські партизанські загоны у великі військові одиниці на тривалий час не сполучалися. Щойно безпосереднє бойове завдання закінчувалося й ворога відбивали за межі волості чи повіту, партизанські загоны вважали, що свій обов’язок виконали й розходилися по селах. Заможне селянство, сильне з боку економічного, давало потрібні для повстання кошти. Селяни, які здобули освіту, а за період війни ще й військові ранги, ставали на чолі загонів. Б.Козелецький зауважує: *“Зацікавленість великої сили селянства успіхами бандитизму було, звичайно, дуже серйозним й небезпечним явищем... Бандитизм підтримували широкі маси сільського населення... Перше й основне завдання радянської влади було диференціювати село, треба було перенести громадянську війну в саме село. Селянська молодь була для бандитизму найкращим елементом. Вихована в старих націоналістичних традиціях, вона мала перекручене уявлення про історію українського народу; затуманена своєю романтикою гайдамаччини, молодь постачала бандитські загоны”* [4, с.73-75].

Певне полегшення в роки непу й українізації не означало, що інтелігенцію залишили у спокої. У вересні 1926 р. центральними органами ДПУ УСРР було випущено службовий обіжник під назвою *“Про український сепаратизм”*, що орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників українізації, насамперед, з числа інтелігенції [24, с.33].

У доповіді Конотопського окрввідділу ДПУ про політичне становище Конотопської округи станом на 1 грудня 1928 р. йшлося про те, що *“українсько-шовіністичні елементи серед вчительства продовжують до українізації ставитися скептично і називають її “вузькою”* [6, арк.66зв]. Позицію вчителів можна цілком зрозуміти. У той час, коли від офіційних установ і чиновників вимагали вживання української мови, органи безпеки в Україні у своєму діловодстві продовжували користувалися російською мовою. Для більшості не було таємницею, що за всіма сферами суспільного життя слідкують органи ДПУ, а палка прихильність українізації може мати наслідком звинувачення у сепаратизмі. У згаданій доповіді в контексті становища інтелігенції згадується, що вчителі шкіл Конотопського залізничного вузла негативно ставилися до перетворення церков на будівлі для *“культурних потреб”* [6, арк.106, 144].

У *“Бюлетені №26”* Конотопського окрввідділу ДПУ за грудень 1928 р. мова вже йде про те, що в залізничних школах виявлено угруповання вчителів, що ставило за мету *“зрив планової роботи з соціального виховання дітей”*, тому, з огляду на цю справу, здійснюється *“розробка в ударному порядку”* [6, арк.145-146].

За політичними настроями інтелігенції ретельно спостерігали не тільки органи ДПУ, але й місцеві комітети КП(б)У. Зокрема, у звіті Роменського окружкому за період з 1 жовтня 1928 р. до 1 травня 1930 р. зазначалося, що *“особливу увагу... звертає на себе... вчительство... сама найменша і зняяна [так у тексті] група вчителів вороже ставиться до радвлади і партії, проводячи розкладницьку роботу серед селянства. Ця частина вчителів складається з “бувихих” людей, які під час громадянської війни перебували в різних антирадянських, національно-шовіністичних і бандитських угрупованнях та брали активну участь в озброєній боротьбі проти радянської влади”* [8].

Діяльність партійних органів та органів ДПУ полягала не лише у з'ясуванні та фіксації настроїв інтелігенції. У серпні 1928 р. від центральної комісії з чистки апарату на місцях було отримано *“Інструкцію щодо роботи окружних комісій з чистки апарату від контрреволюційного, злочинного та взагалі негідного елементу”*. Завдання комісії полягало у чистці радянського апарату, торговельних, промислових, кооперативних та громадських організацій. Праця цієї комісії відбувалася таємно. До неблагонадійних осіб зараховували осіб, які служили в армії УНР, Добровольчій армії А.Денікіна, членів *“антирадянських”* партій, колишніх чиновників царської доби, осіб, які висловлювалися антирадянськи [9, арк.1-3]. Наслідки не забарилися. Зокрема, Роменська комісія 29 серпня 1928 р. прийняла рішення про звільнення 20 чоловік з різних організацій міста, в тому числі 17 - за *“петлюрівські переконання”*, *“зв'язок з куркулями”*, *“сподівання на зміну влади”* тощо [9, арк.9-21]. Наприклад, вчительку 4-ї трудової школи пропонувано звільнити за те, що *“підтримує тісний зв'язок з попами і іншим чужим Радвладі елементом, який відвідує на дому, учить їх дітей, котрі завдяки позбавленню прав голосу їх рідних не мають змоги вчитись в державних школах, регулярно ходить до церкви”* [9, арк.102]. Рішенням від 7 жовтня 1928 р. вказана комісія пропонувала звільнити 11 вчителів шкіл Ромен (десятьох з них - за політичними мотивами) [9, арк.102].

Станом на 20 листопада 1928 р. відповідно до рішення комісії у Роменському повіті було звільнено 14 працівників освіти [9, арк.189]. До числа неблагонадійних було віднесено таку кількість педагогічних працівників Роменщини: с.Коровинці - 4, с.Хоружівка - 1, х.Томашівка - 1 (нині - Недригайлівський район), с.Яролинці - 1, с.Хоминці - 1, с.Засулля - 4, х.Коновалів - 1 (нині - Роменський район), с.Петрівка - 1 (нині - Кролевецький район) [9, арк.125, 127, 129, 133, 137].

Через звільнення вчителів почав назрівати зрив роботи освітніх установ. У лютому 1929 р. Центральна комісія змушена була наказати припинити звільнення педагогічних працівників [9, арк.242].

Але репресії проти інтелігенції не лише не припинилися, але й розгорталися з новою силою, за що були відповідальними органи ДПУ. Листування Глухівського окрвдділу ДПУ з округовим комітетом КП(б)У за 1929 р. вказує на *“погіршення політ стану інтелігенції”*, *“зневір'я в сили революції”*, *“національно-шовіністичну”* налаштованість до радянської влади, розчарування навіть у середовищі тих вчителів, які повірили більшовикам. *“Ми маємо факти, коли окремі представники інтелігенції, зокрема вчителство, були на чолі в антирадянських куркульських групуваннях, тримаючи в своїх руках основне керівництво останніми”* [5].

У 1929 р. проти 6-х вчителів залізничних шкіл Конотопського вузла порушено кримінальну справу за *“шкідництво на культурному фронті”*. Трьох вчителів вислали на Північ на 3 роки, одному заборонили мешкати в Україні, Москві, Ленінграді та прикордонних територіях. Щодо 2-х інших справу було припинено [10].

Коли у 1929 р. з'явилася інформація про викриття Спілки визволення України, українська інтелігенція відреагувала про це у небажаний для влади спосіб. За повідомленням Конотопського окрвдділу ДПУ, деякі вчителі вважали, що справа СВУ інспірована ДПУ для боротьби проти українського національного руху. Арешти у справі СВУ у Конотопській окрузі викликали співчуття з боку вчителства, а учнівська молодь висловлювала співчуття заарештованим конотопським вчителям демонстративно [7].

Тридцять років принесли з собою посилення репресій щодо різних суспільних верст, в тому числі і проти інтелігенції. На ці роки припадає пік переслідувань, включно з засудженням до вищої міри покарання. Більшу частину інтелігенції на території сучасної Сумської області становили вчителі. Саме ця категорія людей постраждала найбільше. У цьому контексті слід навести ряд типових судових процесів, що відбулися у даному регіоні.

Наприкінці 1934 р. кількох учнів робітфаку Сумського педінституту (м. Білопілля) засудили за сфабрикованою справою під назвою “*Союз спротиву кампаніям*” [11].

У справі “*антирадянської націоналістичної організації*” у 1938 р. у Буринському районі було засуджено 30 осіб (27 з них - до вищої міри покарання). Серед засуджених - завідувач районним відділом освіти, інспектор Буринського районного відділу народної освіти, директор школи с. Попова Слобода, а також вчитель цього села [13].

Наприкінці 20-х - на початку 30-х років розгорнулася кампанія проти музейних працівників. Наприкінці 1933 - на початку 1934 р. сфабриковано справу “*Російсько-українського фашистського блоку*”, до якого начебто входили і працівники конотопського музею [21, с.267]. Переслідувань зазнав директор Харківського археологічного музею О. Федоровський (народився у м. Лебедин) [19, с.268]. Засновника художньо-історичного музею в Сумах Н. Онацького (народився у с. Хоменкове Липоводолинського району) було розстріляно у 1937 р. [15, с.332]. 25 грудня 1937 р. українського мистецтвознавця і археолога М. Макаренка (народився у с. Москалівка Роменського району) засуджено до вищої міри покарання [3, с.19]. Переслідувань зазнав і археолог М. Рудинський (народився у м. Охтирка) [22, с.382-383]. У контексті переслідувань більшовиками українських науковців слід згадати долю уродженців Сумщини, які зазнали більшовицьких репресій. У 1921 р. Миколу Василенка, уродженця с. Есмань (нині - Глухівський район Сумської області) було обрано президентом Всеукраїнської академії наук. У 1924 р. М. Василенка засуджено до 10 років позбавлення волі у сфабрикованій справі “*Київського обласного центру дії*”. Під тиском наукової громадськості вирок було переглянуто і наприкінці 1924 р. вченого звільнено. Він повернувся до наукової діяльності, але через тяжку нервову хворобу він не міг повноцінно працювати. З 1929 р. М. Василенка було позбавлено права працювати в академії наук [14, с.212]. На знак протесту проти антиукраїнської політики 13 травня 1933 р. покінчує життя самогубством М. Хвильовий (Фітільов), виходець з вчительської родини м. Тростянець [3, с.41].

У 1937 р. на Соловки був засланий поет і прозаїк А. Панів (народився у м. Білопілля), викладач суспільних наук В. Волгай (з Ромен), завідувач Київським обласним відділом народної освіти Н. Ніколенко (народився у с. Шилівка Буринського району) [18, с.137, 189; 19, с.46; 20, с.228].

Серед видатних українських істориків помітне місце займає нащадок старовинного роду української козацької шляхти Сіверщини Віктор Юркевич. Родове помістя знаходилося на хуторі Юркевичі (нині - с. Таборище Кривоносівської сільради Середино-Будського району Сумської області). Історика, який належав до історичної школи М. Грушевського, спочатку переслідували, а 1 грудня 1937 р. засудили до 10 років таборів, де він помер у вересні 1939 р. [17]. Серед відомих імен, що походять із Сумщини, репресій зазнали також письменник Б. Антоненко-Давидович, поет і письменник І. Багрянний (Лозов'ягін), літератор В. Басюк, гуморист П. Губенко (Остап Вишня), селекціонер Г. Кучмай, журналіст В. Нарбут, художник Н. Онацький [3, с.26-28, 32], письменник П. Капельгородський, письменник-гуморист В. Губенко (Василь Чечвянський), прозаїк О. Соколовський [1, с.64-66; 16, с.191; 23, с.491].

Репресії 20-30-х років ХХ ст. були етапом політики комуністичної влади, спрямованої на викорінення інакодумства. Переслідування не припинилися і тривали у воєнний і повоєнний періоди аж до останніх років існування комуністичного режиму.

Таким чином, представники української інтелігенції, які народилися й проживали на території сучасної Сумської області зазнали у 20-30-х роках репресій з боку більшовицької влади. Репресивна політика полягала у переслідуваннях, звільненнях з роботи, арештах, депортаціях, розстрілах. Однією з найчисельніших ланок інтелігенції Сумщини, що постраждала в результаті переслідувань більшовицького режиму, було вчителство. У

результаті більшовицької репресивної політики українська наука, освіта, культура втратила ряд непересічних особистостей, чим українському народу було завдано величезної шкоди.

1. Антологія літератури Сумщини / [Упоряд. та передм. *О.П.Столбіна*] / Сум. обл. орг. Спілки письменників України. - Суми: Слобожанщина, 1995. - 234 с.
2. *Бешанов В.В.* Воевали на "гробах"! Упадок в танкових войсках / Владимир Бешанов. - М.: Язуз-пресс, 2011. - 352 с. - (Великая Отечественная: Неизвестная война).
3. Відроджені імена Сумщини (Бібліографічний покажчик) / *Л.А.Чайковська, Н.О.Горнова, А.Р.Калашинікова*. - Суми, 1991. - 48 с.
4. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів / [під ред. *Р.М.Коваля*]. - К.: Незборима нація, 1996 р. - 317 с.
5. Держархів Сумської області, п.221, оп.1, спр.453, арк.17-19.
6. Держархів Сумської області, п.404, оп.1, спр.558.
7. Держархів Сумської області, п.404, оп.1, спр.691, арк.82-86.
8. Держархів Сумської області, п.443, оп.1, спр.1298, арк.4, 5.
9. Держархів Сумської області, п.444, оп.1, спр.48.
10. Держархів Сумської області, п.7641, оп.6, спр.888, арк.47.
11. Держархів Сумської області, п.7641, оп.1, спр.564, арк.365-370.
12. Держархів Сумської області, п.3098, оп.3, спр.10, арк.53.
13. Держархів УСБУ в Сумській області, п.8566.
14. Енциклопедія українознавства / [за ред. *В.Кубійовича*] / Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр. - Т.1. - К.: Глобус, 1993. - 400 с.
15. *Звагельський В.Б., Зюзько Т.А.* Онацький Никанора Харитонович / В.Б.Звагельський, Т.А.Зюзько // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.332.
16. *Звагельський В.Б., Терещенко Р.І.* Капельгородський Пилип Йосипович / В.Б.Звагельський, Р.І.Терещенко // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.191.
17. Львівське товариство "Пошук": [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.poshuk.lviv.ua/press_p_4.html.
18. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.1 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1997. - 325 с.
19. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.2 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський, Юрій Шаповал] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1999. - 286 с.
20. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.3 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1999. - 394 с.
21. *Очеретенко В.І.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років / В.І.Очеретенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - №1/2. - С.240-252.
22. Рудинський Михайло Якович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.382-383.
23. Чечвянський Василь (Губенко Василь Михайлович) // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.491.
24. *Шаповал Ю.* Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Юрій Шаповал // Визвольний шлях. - 2001. - №5. - С.28-45.

Вовк А.В. Репресии против интеллигенции на Сумщине у 20-30-х годах XX века

Статья посвящена политическим репрессиям коммунистического режима на территории современной Сумской области в 20-30-х годах XX в. Автором освещаются основные составляющие репрессивной политики, акцентируется внимание на основных группах интеллигенции, которые больше всего пострадали в результате репрессий.

Vovk O.V. Repressions against intelligentsia in Sumy region in 20-30th of XX century

The article is devoted the political repressions of the communist mode on territory of the modern Sumy region in 20-30th of XX century. The basic constituents of repressive policy light up an author, attention is accented on the basic categories of intelligentsia, that most suffered as a result of repressions.